

- ▶ tudományág- vagy szakmaspecifikus szakértő rendszerek,
- ▶ optikai publikációk (hanggal, színnel, szimulációval, animációval) oktatáshoz, továbbképzéshez,
- ▶ digitális erőforrások specializált és/vagy általános fogadótábor és alkalmazások számára,
- ▶ hordozható optikai bázisú könyvtárak szakembereknek,
- ▶ hálózati környezet számítógépes, televíziós és audiokonferenciák számára,
- ▶ videopublikációk új alkalmazottak betanítására, továbbképzésére,
- ▶ ismeretfeldolgozó szoftvereszközök.

A holnap könyvtárának, hogy fennmaradjon, információs csomóponttá kell átalakulnia, a jövő könyvtárosának pedig az informatikai csúcstechnikát kézben tartó specialistává, egyben vállalkozóvá kell válnia.

A kihívás nagy, az idő sürget. Sok könyvtárnak alaposan át kell gondolnia saját helyzetét, s áttekintve a teendőket, fel kell készülnie az elkövetkező évek-évtizedek minőségileg magasabb rendű, használóra orientált információs szolgáltatások nyújtására.

/MURR, L. E.- WILLIAMS, J. B.: The roles of the future library. = Library Hi Tech, Consecutive Issue 19. 5. köt. 3. sz. 1988. p. 7-25./

(Zoltán Imre)

Válaszúton a tudományos könyvtárak

1986 végén a tudományos könyvtárak egy mindaddig példátlan mérvű folyóirat-áremelkedéssel kerültek szembe, amely 1988-ban is folytatódott. E nyomasztó gond mellett az új technika térhódítása is az érdeklődés homlokterébe került. Nem véletlenül, hiszen alapjában e két tényező fogja meghatározni, milyenek lesznek a tudományos könyvtárak a XXI. században. A következők természetesen a tudósokat is komolyan érintik.

A folyóiratok áremelkedése legfeljebb annyiban kedvező, hogy próbára teszi a könyvtárosok és az olvasók ügyességét, leleményességét, alapjában véve azonban keservesen negatív a hatása. Az automatizálás viszont egyértelműen pozitív elem, amely számtalan lehetőséget kínál az olvasók kiszolgálásának tökéletesítésére.

Bár itt főleg az USA nagy tudományos könyvtárainak helyzetéről van szó, a tárgyalat kérdések a külföldi és a kisebb könyvtáraknak is fel vannak adva.

A könyvtári költségvetésekre nehezedő terhek a teljes beszerzési politika felülvizsgálatára készítetnek. A célok, amelyek a döntéseket meghatározzák, lehetnek annyira közeliek, mint amilyen az olvasók által közvetlenül igényelt művek beszerzése, de távolabbiak is, mint a jövő évtized vagy évszázad tudósai szakirodalmi szükségleteinek megalapozása. A tudományos szakirodalom beszerzésében a jelen igényei általában előnyt élveznek a jövő igényeivel szemben, de még ha nem is így lenne, a gazdasági kényszer akkor is ebbe az irányba tereli a dolgok menetét.

Lényeges különbség mutatkozik a természettudományok és a társadalomtudományok terén működő könyvtárak között, amennyiben az utóbbiak sokkal inkább tudatában vannak a jövő iránti felelősségüknek, hogy ti. az évek múltával olyan for-

rasok is nélkülözhetetlenné válnak, amelyeket megjelenésükkor jóformán senki sem igényel. A természet- és alkalmazott tudományokban mintha túl nagy hangsúlyt kapott volna az újabb szakirodalom értékesebbnek való kikiáltása a régivel szemben. Széltében-hosszában emlegetik az elavulást, olykor tíz, olykor húsz évet téve meg a hasznosság határának. A gyakorlatban a régebbi szakirodalmat is kiterjedten használják, még ha némelyik divatos új szakterületen, mint amilyen a molekuláris biológia, egyelőre nem is igen van régeinek mondható szakirodalom.

Egyes könyvtárakban a döntéshozás elől a működési szabályzat gyűjtőköri leírásának holt betűihez menekülnek. Ez azonban egyrészt számúzi a kreativitást a beszerzési politikából, másrészt pedig sok haszontalan, efemer anyag előtt nyit kaput.

Az ezerszám ajánlott könyvek közül a válogatáshoz sokféle információforrást használhatnak fel a tudományos könyvtárak. Mivel igen fontos a gyorsaság, nagy szerepük van a kiadók által rendszeresen közreadott tájékoztatóknak. Ezek azonban inkább csak a nagyobb könyvtárakba jutnak el. A kisebbek jobbra az olvasók igénylései alapján vásárolnak, akik viszont a folyóiratok könyvszemléiből tájékozódhatnak. Így viszont lassúbb a beszerzés.

A folyóiratok kiválasztása sokkal körültekintőbb és alaposabb tájékozódást igényel, mint a könyveké. A jelen finanszírozási lehetőségei s a jövő kilátásai egyaránt szerepet játszanak. A legkétségtelenebb esetektől eltekintve a könyvtárak kikérik az olvasók véleményét. Egyes intézményekben külön könyvtári tanácsadó testület ajánlásától függ az előfizetés.

A könyvtárak könyvekre, ill. folyóiratokra költött összegeiről jelenleg nincsenek megbízható adatok. Tapasztalatunk szerint a "jó években" 15% körül van a könyvek részaránya a beszerzési költségvetésből, a rosszabbakban ez jóval 10% alá eshet.

A folyóiratárak felszökése

Az áremelkedés okai sokfélék és bonyolultak. A valutaárfolyamok változásai, a kiadók diszkriminatív árpolitikája is közrejátszik bennük, de nemcsak ez. Az ún. társasági folyóiratok ára erősen függhet attól, hogy tagnak, vagy nem tagnak adják-e el őket. Így pl. a *Journal of Organic Chemistry* c. folyóirat az American Chemical Society tagjainak csak 53 dollárjába kerül, míg másoknak 276 dollárt számítanak fel érte.

Az utóbbi két év áremelkedései többnyire messze felülmúlták a könyvtárak pénzforrásainak növekedését. Mi több, az is előfordulhatott, hogy csak az árak nőttek, a keretek csökkentek. A helyzetet tovább rontja, hogy évről évre százsámra jelennek meg új folyóiratok a már létező 40–50 000 tudományos folyóiraton felül. Az új folyóiratok közt egyáltalán nem ritka az olyan, amelyiket ha török, ha szakad, meg kell venni. De miből? Világos, hogy ez csak az előfizetések számának csökkenésével történhet. A lemondások kijelölése azonban ugyancsak nem könnyű dolog. A tényleges fölösleget már a hetvenes években lenyirbálták, amikor az áremelkedés százaléka kétszámjegyűvé vált. Duplumok már szinte sehova sem járnak. A könyvtárak egyeztetik a lemondásokat más könyvtárakkal, bízva a könyvtárközi kölcsönzés sikerességében. Persze, ha túl sok könyvtár mond le valamely folyóiratról, akkor az esetleg meg is szűnhet.

A kiadóknak is lépniük kell az előfizetések számának csökkenése ellen. Várható, hogy megnő a folyóiratok számítógépes online hozzáférhetősége és a kiadói különlenyomat-szolgáltató tevékenység. Ez ismét a könyvtáraknak címzett kihívás, nevezetesen, hogy megkeressék azokat az utakat, amelyek a közvetlen előfizetés megszűnése ellenére is fenntartják az információellátás elfogadható szintjét.

A high-tech könyvtár

A folyóiratok számítógéppel olvashatóvá tétele csak egyik tényezője egy jóval szélesebb körű irányzatnak, a könyvtárak technikai átalakításának. Hogy ezt megérthessük és előnyeit kiaknázhassuk, röviden át kell tekintenünk, miben igénylik az új technikai lehetőségek a hagyományos könyvtári szervezet és funkciók megváltoztatását, s miben támogatják.

A nagy akadémiai intézetekben és az egyetemeken gyakran fiókkönyvtárakat találunk a központi könyvtár mellett, a kutatórészlegek elhelyezkedésének megfelelően. E könyvtárhálózatok tekintélyes nagyságúak lehetnek, gyakorta az intézmény legnagyobb létszámú szervezeti egységét alkotják. Költségvetésük az anyaintézetének 3–6%-a. A könyvtárak centralizálása és decentralizálása heves vitákat válthat ki. A centralizált könyvtár nagyon célszerű az interdiszciplináris érdeklődésű olvasók számára, amellet hatékony eszköze a duplumok felszámolásának. A centralizálás összességében nem feltétlenül jelent költségmegtakarítást, viszont hosszabb nyilvántartási időt és magasabb ellátási

színvonalat biztosít jóval szélesebb olvasói körnek. A kis egységekben ugyanakkor egyénekre szabottabb, specializáltabb szolgáltatásokra van mód. A nagy intézményekben általában jelentős decentralizálással találkozunk. Egy nagyobb egyetemen a könyvtárak száma a húszat is elérheti.

A hagyományos könyvtári szolgáltatások két csoportra oszthatók. Egyik a technikai, fenntartási munkák csoportja (beszerzés, feldolgozás), amely az olvasóktól elkülönítve folyik. A másik az olvasókkal közvetlenül kapcsolatos tevékenység. A kisebb könyvtárakban a két csoport nemigen válik szét, de a nagy könyvtárakban sem szabad elfeledkezni arról, hogy végső soron mindkét tevékenységnek az olvasókat kell szolgálnia. Mint látni fogjuk, e különbségek feloldásában jelentős szerepet játszik a technikai fejlődés.

A technikai szolgáltatások túlnyomórészt automatizációt jelentenek. Sok könyvtárban fejlesztettek már ki gépi nyilvántartásokat az új beszerzések közreadására, a számlakezelésre, a rendeléseknek a beérkezésig, ill. feldolgozásig való nyomon követésére. Ma már egyre több ilyen szoftver kapható készen. Ezeket szükség szerint lehet a helyi viszonyokhoz alkalmazni.

A könyvtári automatizálási forradalom az 1960-as években kezdődött, amikor a bibliográfiai adatokat nagy számítógépes adatbankok kezdték nyilvántartani. Ma az egyetemi könyvtárak túlnyomó többsége egy-két információs szolgáltató vállalathoz való online kapcsolat segítségével végzi katalogizálási tevékenységét. Az USA-ban a két legfontosabb ilyen szolgáltató az OCLC (Online Computer Library Center) és az RILIN (Research Library Information Network). E szolgáltató cégek bibliográfiai tételeket tartanak nyilván számítógépes adatbázisaikban. A feldolgozott anyagban könyvek, folyóiratok, de kéziratok és kották is találhatóak. Ezek a Kongresszusi Könyvtár (Library of Congress, USA) szabályainak megfelelően vannak katalogizálva. A partner könyvtárak nyomtatott katalóguslapokat vagy mágnesszalagokat kaphatnak, de közvetlen elektronikai adatátvitelre is van mód. Ha egy könyvtár igénybe veszi valamelyik bibliográfiai rekordot a katalógusaiba való beépítésre, a szolgáltató cég nyilvántartásába automatikusan bekerül az illető új leőhelye. Így a könyvtárközi kölcsönzés számára felbecsülhetetlen értékű segédeszköz keletkezik ingyen, s ami talán még fontosabb, idővesztés nélkül.

Az integrált könyvtári rendszer könyvek, folyóiratok, s egyéb dokumentumok számítógépes nyilvántartására épül. E nyilvántartást a felhasználók igényeinek megfelelően többféle célra lehet felhasználni. Le lehet bonyolítani segítségével a rendelést, a saját katalógusba való bevezetést, a körözni kívánt gyarapodási jegyzékek elkészítését, az új folyóirat-számok megjelenésének ellenőrzését, hogy csak néhány példát említsünk.

Egyes könyvtárak is megpróbálkoztak általános integrált rendszer kifejlesztésével, azonban szemlátomást meghaladja erejük e hosszú távú és kocká-

zatos vállalkozás. Az üzletszerűen működő cégek többsége sem tud elég széles körű szolgáltatást nyújtani. Mindazonáltal várható, hogy az integrált könyvtári rendszerek terén egyre nő a kínálat.

A felhasználóknak az integrált könyvtári rendszerbe való tájékozódásra szolgáló eszköze az OPAC (Online Public Access Catalogue), amely hidként köti össze a technikai és könyvtári szolgáltatásokat. A több helyre telepített könyvtárak többségénél (vagy könyvtári hálózatoknál) nemritkán egyedül az OPAC képes tájékoztatni az illető közösség egészéről. (Megrendelték-e már valamelyik művet, beérkezett-e, melyik a legfrissebb száma valamely folyóiratnak, terjesztik-e valamely kiadványt stb.) Míg a cédulakatalógus használatához elengedhetetlen a könyvtár felkeresése, az OPAC távoli terminálokról is lehívható.

A OPAC-tól nem lehet pénzmegtakarítást várni, ellenkezőleg, a költségek valószínűleg növekednek használata révén. Megjavul viszont a könyvtárak anyagában való tájékozódás mélysége, valamint az áttekinthető potenciális lelőhelyek körének szélessége. Az OPAC segítségével, mivel az adatbázisokba kurrens (kiadói) katalógusok is haladéktalanul bekerülnek, a még meg nem jelent könyvek és folyóiratok felől is tájékozódhatunk.

A kutatóknak nyújtott szolgáltatások

Az információterjesztés műveletei a legnagyobb mértékben alkalmasak az automatizálásra. A könyvtárak olvasószolgálati tevékenységének szíve a referenzszolgálat. Ennek hatékonysága nagyban függ a különféle forrásokhoz való hozzáférhetőségtől. E források lehetnek nyomtatott anyagok, együttműködési körök, valamint elektronikus adathordozók.

A *nyomtatott anyagokhoz* tartoznak a könyvek, folyóiratok, kézikönyvek, enciklopédiák, referálólapon. Hordozójuk lehet papír, vagy mikrofilm. Ma még ezek uralják a gyűjteményeket. A mikrofilm előretörése nagyban megjavíthatja ezen anyagok számítógépes hozzáférhetőségét. Vannak még tennivalók a jól olvasható másolatok készítése és számítógépes közvetítése terén, emellett az olvasókat is meg kell nyerni, hogy elfogadják a csak gépi úton való megközelíthetőség hátrányait.

Az *együttműködési körök*, amelyekben számos kutató és könyvtáros dolgozik együtt, s szükség esetén bármely tag igénybe vehető, nagyon hasznosak a felhasználóknak. A konzultációs lehetőségek mellett megnő a felhasználható információs források köre is. Így olyan könyvtári anyagok és adatbázisok is megnyílnak, amelyekhez a kívülállóknak gyakran egyáltalán nem férhetnek hozzá.

Elektronikus adathordozókon számítógépes szolgáltatásokat értünk. Már csaknem két évtizede lehetséges távoli számítógépeken dolgozni kihelye-

zett terminálok segítségével. A személyi számítógépek elterjedése révén a nagyszámítógépek optikai lemezre vitt anyaga közvetlenül is felhasználhatóvá vált.

A számítógépes adatbázisok igénybevétele a hetvenes évek elején többféle problémával szembesítette a könyvtárosokat. Meg kellett tanulni az új szolgáltatás használatát, biztosítani kellett a szükséges költségeket, s nem utolsósorban meg kellett kedveltetni az olvasókkal. Időközben a számítógépes munka egyre könnyebbé vált, a számítógép maga is képes segíteni a keresésben, egyre kevésbé szükséges a könyvtárosok közbeiktatása a rutinszerűen végzett lehívásokba. Az alapstratégia kijelölése, a kereső teauruszok összeállítása, s a legmegfelelőbb adatbázisok kiválasztása azonban továbbra is a szakértő könyvtárosok feladata marad.

Az optikai lemez a könyvtárban

A CD-ROM 1986-ban kezdte el diadalmenetét az információszolgáltatásban. Már sokféle referálólapon és bibliográfiai forrásgyűjteményt vittek rá az új hordozóra, amely csupán egy személyi számítógépet és egy lejátszóegységet kíván a működéshez. Egyetlen lemezre ráfér egy sokkötetes enciklopédia, az információk pedig a szöveget kísérő program segítségével hívhatók le, sokszor teljesebben és sokoldalúbban, mint az eredeti kötetek forgatásával. A kért adatok kinyomtathatók, vagy mágneslemezre vihetők át.

A CD-ROM igen gyorsan bebizonyította életrevalóságát, s máris sok híve van. Természetesen nehézségek is felbukkantak. Az egyik a pénz. Azok a könyvtárak, amelyek térítésért vállalkoznak számítógépes adatbázisokban való online keresésre, nem biztos, hogy szívesen javasolják ügyfeleiknek, hogy vegyék meg az őket érdeklő adatbázist CD-ROM-on. A lemezen is, nyomtatott formában is terjesztett referálólapon esetében óhatatlanul felvetődik, hogy melyik maradjon meg, hiszen a kettő együtt jelentős költségnövekedéssel jár. Átállhat-e egy könyvtár teljesen a CD-ROM-ra mint információhordozóra? A hatékonyság, biztonság, költség terén igen sokféle kérdés merül fel az alternatív lehetőségek összevetésekor.

Eddig a könyvtárakat úgy tekintették, mint valamely intézmény dolgozóit kiszolgáló egységeket. Egyes tudományos könyvtárak azonban új lehetőségeiket kiaknázva, szerződés keretében vagy térítés ellenében máris nyújtanak szolgáltatásokat más intézményeknek. E tendencia révén a tudományos könyvtárak egyre fokozódó mértékben válnak lényegi részévé a tudomány gépezetének, vagyis egyre jobban betöltik nagyszerű hivatásukat.

/DIONNE, R. J.: Science libraries at a crossroads. = American Scientist, 76. köt. 3. sz. 1988. p. 268–272./

(Marton János)